International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(1): 18-22

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(1): 18-22
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 06-11-2018
Accepted: 09-12-2018

ध्रुवकुमारोपाध्यायः
शोधच्छात्रः(विद्यावारिधिः)
(सांख्ययोगविभागः) श्री लाल बहादुर शास्त्रि राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठम् नवदेहली, भारत

Correspondence
ध्रुवकुमारोपाध्यायः
शोधच्छात्रः(विद्यावारिधिः)
(सांख्ययोगविभागः) श्री लाल बहादुर शास्त्रि राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठम् नवदेहली, भारत

न्याय-वैशेषिके मीमांसायाञ्च धर्मस्वरूपः

ध्रुवकुमारोपाध्यायः

सभ्यतायाः आदिकालादेव धर्मस्य विषये विचार-विमर्शः प्रचलितोऽस्ति। वैदिककालाद् वर्तमानकालपर्यन्तं धर्म शब्दस्यार्थः समयानुसारं परिवर्तितो जातः। ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते धर्मपदस्य विषये उक्तम् यत्—" यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। [1] अर्थात् देवैः यज्ञेन यजनीय पुरुषस्य अर्चनं कृतम्, तेषाम् अर्चनमेव संसारस्य प्रथमो धर्मो वर्तते। ऋग्वेदस्य समानान्तरं यजुर्वेदादि वेदेष्वपि धर्मविषयकं वर्णनं प्राप्नोति। ब्राह्मणग्रन्थेषु, उपनिषत्सु, धर्मसूत्रेषु, स्मृत्यादिषु धर्मविषयकं वर्णनं प्राप्यते। रामायण, महाभारतादिष्वपि धर्मस्य निरुपणं प्राप्नोति। महाभारतस्य कर्णपर्वे धर्मस्य विषये उक्तं यत्—"धारणाद् धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः। यः स्याद् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः"॥ [2]

कालान्तरे धर्मशब्देन सह दर्शनस्य प्रसक्तिरपि अभवत्, भारतीय दर्शनेषु मोक्षस्य प्राप्तिः परमं लक्ष्यं स्वीकृतं वर्तते। मोक्ष प्राप्तेः साधनेषु जपतपोपासना,भक्तियोगादयः प्रमुखानि साधनानि वर्तन्ते, परञ्च वास्तविकं ज्ञानं प्राप्त्वा आत्मानः अन्तिमं लक्ष्यं मोक्षाय धर्मस्य महती आवश्यकता वर्तते। मीमांसा-वैशेषिकदर्शनस्य च प्रारम्भमेव धर्मस्य व्याख्यया भवति, यः येषां मते मोक्षप्राप्तेः कारणं वर्तते। न्यायसूत्रे धर्मविषयकं वर्णनस्याभावो विद्यते, परञ्च परवर्तिनः नव्यनियायिकैः धर्मविषयकं चर्चामकरोत्।

मीमांसकानां मते धर्मस्य स्वरूपम्

"मातुं विचारयितुमिच्छा मीमांसा" [3] । यत्र साङ्गोपाङ्गं विचारं भवति, सा मीमांसेति कथ्यते। मीमांसायां प्रथमं वेदानां तार्किकं विश्लेषणमभवत्, अत एव अयं वेदविचारशास्त्रमपि कथ्यते। कर्म अर्थात् कर्त्तव्यः, यः करणीयः वर्तते, यं धर्मं कथ्यन्ते तेषां तार्किकविश्लेषणेन अयं कर्मशास्त्रं धर्मशास्त्रञ्च कथ्यते। मीमांसादर्शनस्य प्रारम्भे "अथातो धर्मजिज्ञासा" [4] अनेन सूत्रेण धर्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञा महर्षिजैमिनिः करोति। यस्यार्थो वर्तते यत् वेदाध्ययनानन्तरं धर्मविषयकं जिज्ञासाः क्रियेत्। [5] मीमांसासूत्रस्य भाष्यकारः शबरस्वामेः मतानुसारं आचार्यजैमिनिः धर्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञां कृत्वा अथ शब्दस्य प्रयोगं

कृतम्- यः वेदाध्ययनान्तरमसम्भवं वर्तते। [6] यतोहि वेदानां वाक्यानां अत्र अनेक प्रकारेण विचारं भविष्यति। [7] प्रकृतसूत्रे धर्मजिज्ञासा पदस्यार्थो वर्तते- धर्माय जिज्ञासा इति। [8] जिज्ञासायाः अर्थमस्ति धर्मस्य ज्ञानस्येच्छा। [9]

धर्मजिज्ञासायाः प्रयोजनम्

"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"। [10] इति मत्वा किमर्थं धर्मजिज्ञासा? इति पूर्वपक्षी । पुनश्च स पृच्छति स धर्मः प्रसिद्धः अथवा अप्रसिद्धः? यदि प्रसिद्धः तदा किमर्थं जिज्ञासा, यदि अप्रसिद्धः तदा न शक्यते जिज्ञासितव्य इति । अतो धर्मजिज्ञासा व्यर्थः इति [11] ।

अस्याः शंकायाः समाधानार्थं भाष्यकारः वदति – यत् धर्मः न निरर्थकः अपितु सार्थक एव – धर्मविषये प्रतिपादयन् केचन् आचार्याः विविधरूपेण धर्मस्य लक्षणं उच्यते । तत्र यदि कोऽपि तस्य लक्षणस्यैकदेशमेव स्वीकरोति तदा अनर्थः प्राप्नोति । अतो धर्मजिज्ञासा कर्तव्य इति।

धर्मलक्षणम्

प्रथमसूत्रेण धर्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञां कृत्वा महर्षिजैमिनिः धर्मलक्षणं प्रस्तौति- "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [12] इति। अर्थात् क्रियाप्रवर्तकैः वेदवाक्यैः लक्षितविषयः धर्म इति कथ्यते। मीमांसासूत्रस्य भाष्यकारः शबरस्वामी वदति यत्- "स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे"। [13] अर्थात् स धर्मः मनुष्यं परमकल्याणेन(मोक्षेन) सह संयुक्तं करोतीति।

भाष्यकारेण "चोदना" पदस्यार्थः क्रियाप्रवर्तकः वेदवाक्यः क्रियते। [14] उक्तक्रियाप्रवर्तकेषु वेदवाक्येषु अपरिमित शक्तिः वर्तते, अस्यैव निर्देशं कृत्वा भाष्यकारेण निर्दिश्यते यत्- " चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत्किञ्च,नेन्द्रियम्"। [15]

श्लोकवार्तिके कुमारिलभट्टेन 'चोदना' पदस्य विषये उक्तम् यत्- "किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ। तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिंश्चोदनोच्यते" ॥ [16] अस्यार्थः क्रियाप्रवर्तकः वेदवाक्यो वर्तते। मुख्यतः विधिवाक्यमेव चोदनेति कथ्यते। यथा "यजेत स्वर्गकामः"। अत्र प्रवृत्तिबोधं लिङ्लकारस्य "त" प्रत्ययेन भवति। अयं प्रवृत्तिक्रियायां मीमांसकाः भावनापि कथ्यन्ते- "भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः"। [17] अर्थात् भवितायाः क्रियायाः अनुकूलो भावयितायाः मानसिक व्यापारं भावनोच्यते। लौगाक्षिभास्करेण अर्थसंग्रहे धर्मस्य लक्षणमेतत् कृतं यत्—"वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थोधर्मः" [18] अर्थात् यः वेदेन प्रतिपादितं, प्रयोजनेन युक्तं तथा च सार्थकमस्ति स धर्मः।

वैशेषिक दर्शने धर्म स्वरूपम्

"विशेषं पदार्थमधिकृत्य कृतं शास्त्रं वैशेषिकम्" [19] अर्थात् विशेष पदार्थस्य महत्तायाः कारणात् अयं वैशेषिकदर्शनमित्युच्यते। विशेषतः सांख्यात् विशिष्टत्वात् अयं वैशेषिकः। भारतीयानां एवञ्च पाश्चात्यानां एतत् मान्यता वर्तते यत् वैशेषिकदर्शने धर्मः (आचारमीमांसापरक) तत्त्वम् अतीवस्वल्पः अथवा नगण्यो वर्तते। परञ्च सूत्राध्ययनेन ज्ञायते यत् अस्मिन् दर्शने अनेकेषु स्थानेषु धर्मविषयकानि प्रमाणानि प्राप्यन्ते। महर्षिकणादः प्रथमैव सूत्रेण धर्मव्याख्यायाः प्रतिज्ञा क्रियन्ते- "अथातो धर्म व्याख्यास्यामः" [20] इति।

धर्मस्वरूपम्

प्रथमसूत्रेण धर्मव्याख्यायाः प्रतिज्ञानन्तरं महर्षिः धर्मस्य स्वरूपं तल्लक्षणं च प्रतिपादयति- "यतोऽभ्युदय निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"[21] इति। अर्थात् येन अभ्युदयः निःश्रेयसं च भवति स धर्मः। धर्मस्य साधारणतः द्वौ रूपौ स्तः- प्रवृत्तिधर्मः, निवृत्तिधर्मश्च। तत्र प्रवृत्ति धर्मेण अभ्युदयः एवञ्च निवृत्ति धर्मेण निःश्रेयसो भवति। अस्मिन् विषये आचार्यमनुना उक्तं यत्—

"सुखाऽऽभ्युदायिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च। प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम्"॥ [22]

वैशेषिकसूत्रोपरि उपस्कारभाष्ये आचार्यशङ्करमिश्रेणोक्तं अभ्युदयपदस्यार्थः तत्त्वज्ञानम् तथा च निःश्रेयस पदस्यार्थः आत्यन्तिकं दुःखस्य निवृत्तिः। [23] निवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसस्य कारणमस्ति, अस्मिन् विषये श्रुतिरेव प्रमाणः। तथा च वैशेषिकसूत्रे श्रुतेः प्रामाण्यस्य विषये कणादेनोक्तं

यत्- “तवचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्”। [24] उपस्कारभाष्ये तत् पदस्यार्थः ईश्वरः वर्तते। ईश्वरोक्तत्वात् आम्नायस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यति। एतदतिरिक्तम् आचार्यशङ्करमिश्रः “तत्” पदेन धर्मस्यापि ग्रहणं करोति। धर्मस्य प्रतिपादने वेदस्य प्रामाण्यमस्ति यतोहि यः वाक्य प्रमाणविषयमर्थं प्रतिपादयति स प्रमाणं भवति।

वैशेषिकदर्शनानुसारं धर्मविशेषेणोत्पन्नं द्रव्यम्,गुणः, कर्म, सामान्यम्, विशेषः, समवायादयः षड् पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्यरूपतत्त्वज्ञानेन निःश्रेयसो भवति— “धर्मविशेष प्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्”। [25]

सप्तपदार्थेषु द्वितीयो पदार्थः गुणो वर्तते, यस्य महर्षिकणादेन सप्तदश भेदानि स्वीकृतानि [26] तथा व परवर्ती आचार्यैः ’च” शब्दस्य समुच्चयेन सप्तभेदान्यपि स्वीकृतानि वर्तन्ते। [27] एतेषु गुणेषु धर्माधर्मस्य, यः अदृष्टाः तेषामन्तर्भावं कृतमस्ति। इमे आत्मानः विशेषगुणाः सन्ति। तर्कसंग्रहकारेण अन्नम्भट्टेन धर्मस्य लक्षणं कृतम्- “वेद विहित कर्मजन्यो धर्मः”। अर्थात् वेद विहितं कर्मैः जन्यमदृष्टं फलं धर्मं वर्तते। अधर्मस्य लक्षणं वर्तते- “वेदनिषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः” [28] इति। अर्थात् वेदेन निषिद्धानां कर्माणामाचरणेनोत्पन्नमदृष्टं फलमधर्मं वर्तते। वैशेषिकसूत्रस्योपस्कारभाष्ये आचार्यशङ्करमिश्रेण धर्माधर्मौ संसारस्य मूलकारणं मत्वा प्रतिपादितं यत्- “संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः......॥ [29] धर्माधर्मयोः कर्मफलेन पूर्वजन्मस्य पुनर्जन्मस्य च सिद्धिः स्वतः भवति। अनेन एतदपि सिध्यति यत् कर्मफलमथवा धर्माधर्मस्वरूपेऽदृष्टं नित्यं वर्तते। यतोहि अयं पापस्य पुण्यस्य च रूपेऽस्य जीवनस्य पर्यन्तमपि आत्मनः सह संस्काररूपेण तिष्ठति तथा च तस्य पुनर्जन्मस्याधारं भवति।[30] ।

न्यायदर्शने धर्मस्वरूपम्

न्यायदर्शनं भारतीयदर्शनेषु अन्यतमम् । वैदिकदर्शनेषु न्यायशास्त्रस्यापि गणना विधीयते । न्यायसूत्रे धर्मविषयकं विचाराणामभावः वर्तते। न्यायशास्त्रं प्रमाणशास्त्रं कथ्यते। तथा च वैशेषिकदर्शनं पदार्थशास्त्रं कथ्यते। दर्शनानां विकासक्रमे न्यायदर्शनः वैशेषिकदर्शनस्य पदार्थमीमांसां तथा च वैशेषिकः न्यायस्य प्रमाणमीमांसां स्वीक्रियते। अत एव इमे समानतन्त्राः। वैशेषिकदर्शनानुसारं न्यायदर्शनेऽपि धर्मस्य स्वरूपं स्वीकृतम्। न्यायदर्शनस्य ग्रन्थतर्कभाषायां केशवमिश्रेण चतुर्विंशति गुणानां विवेचनं कृतम्। तत्र धर्माधर्मस्य लक्षणं कृतम्- “धर्माऽधर्मौसुखदुःखयोरसाधारणकारणे” । [31] अर्थात् सुखस्याधारणकारणं धर्मः तथा च दुःखस्याधारणकारणम् अधर्मरित्युच्यते। यः आत्मनः विशेषगुणं वर्तते स एव धर्मोऽधर्मश्च। [32] “वेदे तु परमाप्तश्रीमहेश्वरेण कृतं सर्वमेव वाक्यं प्रमाणम्” [33] अर्थात् धर्मस्य प्रमाणभूतं वेदस्य सर्वाणि वाक्यप्रमाणानि सन्ति, ईश्वरोक्तत्वात्।

नव्यन्याये धर्मस्य स्वरूपम्—

नव्यन्यायस्य प्रवर्तकाचार्यः गङ्गेशो वर्तते। अनेन विरचितं तत्त्वचिन्तामणिनव्यन्यायस्य आद्यग्रन्थः मुख्यग्रन्थश्चास्ति। “नव्यन्यायभाषाप्रदीपः” यः नव्यन्यायस्य परिचायको ग्रन्थो वर्तते यस्मिन् धर्मस्य लक्षणं कृतं यत्- “धर्मः ध्रियते तिष्ठति वर्तते यः स धर्मः”। आकाशादिकं विना सर्व एवं पदार्थाः यत्र कुत्रचिदपि वर्तन्त इति सर्व एव धर्मा इत्युच्यन्ते। यत्र यः वर्तते स तस्य धर्मः। यथा द्रव्ये जातिगुणकर्माणि तिष्ठन्तीति जातिगुणकर्माणि द्रव्यस्य धर्माः। सूत्रादौ अवयवे पटादि अवयविद्रव्यं तिष्ठति इति द्रव्यम् अपि पटादिः सूत्रादेः धर्मः। पात्रे जलं वर्तते इति पात्रस्य धर्मः जलम्। आकाशादिकं तु न कुत्र अपि वर्तते इति आकाशं न कस्य अपि धर्मः जलम्। आकाशादिकं तु न कुत्र अपि वर्तते इति आकाशं न कस्य अपि धर्मः। अत एव आकाश अवृत्तिपदार्थ इति उच्यते”। [34]

धर्मस्य भेदाः— धर्मप्रथमतः द्विविधः जातिरुपाधिश्चेति। जातिः— “येन परस्परं विभिन्नरूपाणामपि एकजातीयद्रव्याणामेकश्रेण्यामन्तर्भावो भवति, स धर्मो जातिः” । [35] “यथा विभिन्नदेशीया मनुष्या विभिन्नाकाररूपस्वभावा अपि एकया मनुष्यत्वजात्या एकश्रेण्यामन्तर्भाविताः। जातिश्च सामान्यं नाम कणादोक्तश्चतुर्थः पदार्थः” । [36] उपाधिः— “उपाधिरपि पुनःसखण्डोपाधिरखण्डोपाधिश्चेति द्विविधः। सखण्डोपाधिः —“खण्डेन(अंशेन) सह वर्तते इति सखण्डः। यश्च अंशतो विभक्तुं शक्यते स सखण्डोपाधिधर्म इति यावत्”। [37] “यथा

पशुत्वम्। तद्धि लोमलाङ्गूलवत्त्वम्। ततश्च तस्य लोमलाङ्गूलादय अंशाः बह्वो वर्तन्त इति द्रव्यरूपं पशुत्वं धर्मः सखण्डोपाधिः। एवं रूपवानयम् इत्यत्र गुणात्मकं रूपं धर्मः। स च सखण्डोपाधिः। रूपत्वजात्याश्रयो हि रूपम्। ततश्च रूपस्य रूपत्वजाति आश्रयश्चेति अंशद्वयम्"। [38]

अखण्डोपाधिः "यस्यांशविशेषो नास्ति मनुष्यत्व-द्रव्यत्वादिजातिवत् यस्तु अंशतो विभक्तुं न शक्यते अंशरहितत्वमेव यस्य स्वरूपमङ्गीक्रियते सः अखण्डोपाधिः "। [39] यथा भावत्वम्। तद्धि अभावत्वविरोधी कश्चन धर्म इति। पशुत्वादिवत्भावत्वम् अंशतो विभक्तुं न शक्यते।

जातेरपि अंशविभागो नास्ति। किन्तु जातेः समवाय-सम्बन्धेन सत्त्वं नियतम्। अखण्डोपाधेस्तु न तथा । तस्य स्वरूपसम्बन्धेन सत्त्वमिति अनयोः पृथगुल्लेखः। [40] अर्थात् जातेरखण्डोपाधेश्च अंशविभागं न भवति। जातिरूपं धर्मः स्वधर्मिनि समवायसम्बन्धेन तिष्ठति। तथा च अखण्डोपाधिरूपं धर्मः स्वधर्मिणि स्वरूपसम्बन्धेन तिष्ठति। अयमेव उभयोः मध्ये भेदो वर्तते।

चत्वारो अवच्छेदकाः भवन्ति-धर्म-सम्बन्ध-काल-देशश्च। द्रव्यस्य नैसर्गिक धर्मेण तस्य आहरितधर्मम् अवच्छिन्नं क्रियते। अर्थात् प्राकृतिको धर्मः आहरितधर्मस्यावच्छेदको भवति। प्राकृतिक धर्मस्य ज्ञानाय नव्यन्याये 'त्व' प्रत्ययस्य प्रयोगं भवति। यथा-घटत्व, पटत्वादि। तथा च आहरितधर्मस्य ज्ञानाय "तल्" प्रत्ययं प्रयुज्यन्ते। यथा-कारणता, कार्यतादयः।

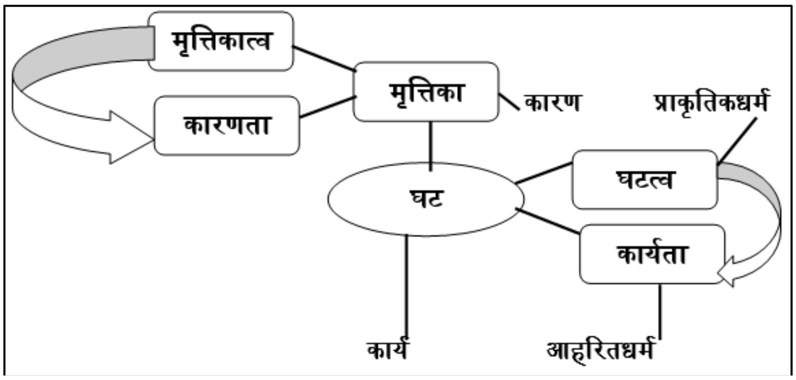

उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्रे "न्यायवैशेषिक-मीमांसायाञ्च धर्मनिरूपणम् " प्रारम्भे मीमांसादर्शने विवेचितं धर्मस्य स्वरूपबोधं कृतम्। वैशेषिक दर्शनस्य प्रारम्भोऽपि धर्मव्याख्यायाः प्रतिज्ञया भवति। एषां मते अभ्युदयस्य (लौकिक कल्याणस्य) तथा च निःश्रेयसस्य (परमकल्याणस्य) सिद्धिः येन भवति स धर्मः। मीमांसानुसारं वैशेषिकः वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः सिद्धं कृतम्, परञ्च वैशेषिके वेदः ईश्वरोक्तं मन्यते। ईश्वरः सर्वज्ञः अतो तस्य ज्ञानं भ्रमादि दुर्गुणैः रहितं वर्तत्ते। अत एव वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं सिद्ध्यति।

वैशेषिकाः पदार्थेषु गुणस्यान्तर्गते धर्मं मन्यन्ते, यः आत्मनः विशेषगुणं वर्तते। वैशेषिकाः धर्माधर्ममदृष्टं मन्यन्ते। वैशेषिकमते यः अदृष्टः, तं मीमांसकाः अपूर्वरूपे मन्यन्ते।न्यायदर्शनेऽपि वैशेषिकानुसारं गुणस्यान्तर्गते धर्मः तिष्ठति, यः आत्मनः विशेषगुणो वर्तते। नव्यन्याये धर्मः, यः द्रव्याणां गुणः। धर्मः यः तिष्ठति, यः धार्यते, य विद्यमानं वर्तते स धर्मः कथ्यते। धर्मस्य जातिरुपाधि द्वौ भेदौ स्तः। यं धार्यते, अयं धर्मस्याचारपरको अर्थो वर्तते। यः तिष्ठति, विद्यमानः, स धर्मः, यः द्रव्येषु तिष्ठति गुणः, अस्मिन् अर्थे धर्मो प्रयुक्तः इति।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. ऋग्वेद १०/९०/१६
2. महाभारत, कर्णपर्व-६९/५८
3. मान पूजायाम्"(भ्वादि) 'मान विचारे'(चुरादि) इति धातोः सन् प्रत्यये कृते साध्यते मीमांसा शब्दः।
4. मीमांसासूत्र-१.१.१

5. वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनम्– अर्थसंग्रहः पृ.९
6. तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः। या………"॥–शाबरभाष्य, पृ.२
7. वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्तिष्यते" । – शाबरभाष्य, पृ.२
8. तत्पुरुष समास।– शाबरभाष्य पृ.७
9. "सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा"।– शाबरभाष्य पृ.७
10. श्लोकवार्तिक-कुमारिलभट्टः
11. धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा? स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासितव्यः। अथाप्रसिद्धे नतराम्। तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम्"॥–शाबरभाष्य, पृ.१०
12. मीमांसासूत्र-१.१.२
13. शाबरभाष्य, पृ.८
14. चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः" । – शाबरभाष्य,पृ.८
15. शाबरभाष्य, पृ.९
16. श्लोकवार्तिक-१/१/२/३
17. अर्थसंग्रहः, पृ.१८
18. अर्थसंग्रहः, पृ.११
19. न्यायकोशः
20. वैशेषिकसूत्र-१.१.१
21. वैशेषिकसूत्र-१.१.२
22. मनुस्मृति-१२/८८
23. अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानंनिःश्रेयसमात्यान्तिकी दुःखनिवृत्तिः यतः…..॥–उपस्कारभाष्य, पृ.१०
24. वैशेषिकसूत्र-१.१.३
25. वैशेषिकसूत्र-१.१.३
26. रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि प्रथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः"।– वैशेषिकसूत्र-१.१.६
27. "च शब्द समुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारदृष्टशब्दाः ……."॥–प्रशस्तपादभाष्य, पृ.३
28. तर्कसंग्रहः,पृ.१४
29. तर्कसंग्रहः,पृ.१६२
30. उपस्कार, पृ.३५९
31. न्यायमञ्जरी, भाग-२, पृ.४३
32. तर्कभाषा, पृ.२११
33. यश्च शरीरादिजनक आत्मविशेषगुणः स एव धर्मोऽधर्मश्च।– तर्कभाषा, पृ.२१२
34. तर्कभाषा, पृ.१११
35. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२१
36. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२६
37. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२६
38. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२८
39. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२८
40. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२९
41. नव्यन्यायभाषाप्रदीप, पृ.२९